Mamatqulova Nilufar Xusanovna (Toshkent davlat Ttibbiyot universiteti Termiz filiali "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasi dotsenti v.b, (PhD)

"MAROSIM", "URF-ODAT" VA "AN'ANA" TUSHUNCHALARINING IJTIMOIY-FALSAFIY MOHIYATI VA KONSEPTUAL IYERARXIYASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada "marosim" «urf-odat» va «an'ana» tushunchalarining ijtimoiy-falsafiy mohiyati, ularning konseptual iyerarxiyasi va o'zaro aloqadorligi tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida bu tushunchalar sinonim emasligi, balki ijtimoiy-madaniy borliqning turli ontologik qatlamlarini ifodalashi asoslangan: an'ana-aksiologik o'zak, marosim-amaliy-ramziy ifoda sifatida tasniflangan. Maqolada marosimning «mazmuni» va «xarakteri» dialektikasi ijtimoiy transformatsiyalarni tahlil qilishning asosiy metodologik kaliti sifatida ilgari surilgan hamda globallashuv davridagi «desemantizatsiya» (ma'noning yemirilishi) xavfi ilmiy tashxis qilingan.*

Kalit so'zlar: *marosim, an'ana, konseptuallik, ierarxiya, tahlil, mazmun, dialektika, desemantizatsiya, koheziya.*

Маматкулова Нилуфар Хусановна (исполняющая обязанности доцента (PhD) кафедры социально-гуманитарных наук, Ташкентский государственный медицинский университет)

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКАЯ СУЩНОСТЬ И КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ ИЕРАРХИЯ ПОНЯТИЙ «ОБРЯД», «ОБЫЧАЙ» И «ТРАДИЦИЯ»

Аннотация. *В данной статье анализируются социально-философская сущность понятий «обряд», «обычай» и «традиция», их концептуальная иерархия и взаимосвязь. По результатам исследования обосновано, что данные понятия не являются синонимами, а отражают различные онтологические слои социально-культурного бытия: традиция классифицирована как аксиологическое ядро, обряд – как практико-символическое выражение. В статье диалектика «содержания» и «характера» обряда выдвигается в качестве основного методологического ключа для анализа социальных трансформаций, а также научно диагностируется угроза «десемантизации» (утраты смысла) в эпоху глобализации.*

Ключевые слова: *обряд, традиция, концептуальность, иерархия, анализ, содержание, диалектика, десемантизация, когезия.*

Mamatqulova Nilufar Khusanovna (Acting Associate Professor (PhD), Department of Social and Humanitarian Sciences, Termez Branch of the Tashkent State Medical University)

THE SOCIO-PHILOSOPHICAL ESSENCE AND CONCEPTUAL HIERARCHY OF THE CONCEPTS OF «RITUAL», «CUSTOM» AND «TRADITION»

Annotation. *This article analyzes the socio-philosophical essence of the concepts of «ceremony», «custom», and «tradition», along with their conceptual hierarchy and interrelation. As a result of the research, it is substantiated that these concepts are not synonyms, but rather represent different ontological layers of socio-cultural reality: tradition is classified as the axiological core, and ceremony as a practical-symbolic expression. The article puts forward the dialectic of the «content» and «character» of the ceremony as the main methodological key to analyzing social transformations, and scientifically diagnoses the risk of «desemantization» (erosion of meaning) in the era of globalization.*

Keywords: *ceremony, tradition, conceptuality, hierarchy, analysis, content, dialectics, desemantization, cohesion.*

Kirish. Har qanday fundamental ilmiy tadqiqot, avvalo, tayanch tushunchalarni epistemologik jihatdan aniqlashtirishdan (operatsionalizatsiyadan) boshlanadi. Globallashuv va virtualizatsiya sharoitida milliy marosimlar, urf-odatlar va an'analar jamiyatning ma'naviy immuniteti hamda avlodlar o'rtasidagi tarixiy xotira ko'prigi sifatida namoyon bo'ladi, biroq ularda kechayotgan transformatsiyalarni to'g'ri baholash uchun ilmiy-kategorial apparat aniq bo'lishi shart. Muammo shundaki, kundalik ongda, hatto ilmiy adabiyotda «marosim», «urf-odat», «an'ana», «udum» va «rasm-rusum» ko'pincha bir-birining sinonimi sifatida aralash qo'llaniladi [2], holbuki, bu tushunchalar ijtimoiy-madaniy borliqning mutlaqo turli ontologik qatlamlarini ifodalaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu atamalarni farqlamaslik jiddiy metodologik xatoliklarga olib keladi: marosimning tashqi (shakliy) o'zgarishi butun an'ananing ichki (mazmuniy) inqirozi bilan adashtirilishi mumkin. Masalan, to'y yoki aza marosimini o'tkazish joyi, liboslar yoki davomiylikning o'zgarishi hali oila muqaddasligi yoki xotiraga hurmat tuyg'usining yo'qolganini anglatmaydi; aks holda, tabiiy madaniy

moslashuv asossiz ravishda «ma'naviy tanazzul» sifatida baholanadi [1]. Shu sababli maqolaning maqsadi bu tushunchalarning etimologik-semantik o'zaklarini, Sharq-islom va turkiy merosdagi talqinlarini G'arb nazariyalari bilan sintez qilib, yaxlit konseptual iyerarxiya hamda ishonchli ishchi ta'riflar tizimini yaratishdir.

Tahlil va natija. Tushunchalarning mohiyatini ochish uchun ularni uch o'lchamda – etimologik-semantik ildizlari, Sharq-turkiy mumtoz merosdagi arxetipi va zamonaviy G'arb sotsiologik nazariyalaridagi talqini orqali tahlil qilish talab etiladi.

Etimologik tahlil. Til va tafakkur uzviyligi qonuniyatiga ko'ra, har bir atamaning etimologik o'zagi muayyan ijtimoiy institutning birlamchi funksiyasini o'zida yashiradi. «Marosim» so'zining leksik asosi arab tilidagi «rasm» (رسم) o'zagiga borib taqaladi va «iz qoldirmoq», «belgilamoq», «tartibga solmoq» ma'nolarini ifodalaydi; ko'plik shakli «rusum» (رسوم) o'zbek tiliga «rasm-rusum» tarzida o'zlashgan. «Marosim» (marāsim) – ayni shu o'zakning qat'iy tartib-qoida va ketma-ketlik asosida amalga oshiriladigan tantanali harakatlar majmuyini bildiruvchi shakli bo'lib, jamiyat xotirasida iz qoldiruvchi, standartlashgan va ramziy ma'no yuklangan teatrallashgan ijtimoiy aktdir. «Urf-odat» ikki mustaqil arab so'zining sintezidan iborat: «urf» (عرف) – jamoa tan olgan, ma'qullangan qadriyat, fiqhda esa yuridik hukm chiqarishning rasmiy manbalaridan biri; «odat» (عادة) – takroriylik, jamiyatdagi barqaror ko'nikma («al-'ādatu muhakkamatun» – «odat hukmga asos bo'la oladi» qoidasi buni tasdiqlaydi). Demak, «urf-odat» – ixtiyoriy harakat emas, balki jamoa tomonidan ongli tan olingan, takrorlanish orqali legitimizatsiya qilingan va jamoatchilik nazoratidagi xulq-atvor normasidir. «An'ana» esa Sharq-islomiy ilmiy an'ana bilan uzviy bog'liq bo'lib, ijtimoiy xotiraning eng oliy shaklini ifodalaydi: arabcha «an'ana» (عنعنة) hadis ilmida ma'lumotning uzluksiz roviylar zanjiri (isnod) orqali avloddan avlodga o'tishini anglatadi, ya'ni, qadriyatning ustozdan-shogirdga ishonchli tarzda uzatilish jarayonini bildiradi, shu sababli an'ana madaniy merosning o'zi va uni uzatish mexanizmini birlashtiruvchi yaxlit sotsial-genetik koddir.

Sharq-turkiy meros. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» qomusida X–XI asrlarga oid marosim, to'y va bayramlarga oid yuzlab leksik birlik izohlanib, marosimning til va tafakkurning ajralmas strukturasi ekanini ko'rsatadi [1]. Ziyo Ko'kalp turkiy «tore» fenomenini jamoaviy birdamlikni ta'minlovchi yozilmagan axloqiy-huquqiy konstitutsiya sifatida talqin qilib [2], barcha urf-odat va marosimlarni xalq ruhi – «hars»ning yadrosi deb hisobladi [3]. Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig»da adolatli davlatni urf-odatlarga rioya asosida qurilishini ulug'lasa [4], Kaykovus «Qobusnoma»da kundalik marosimlarning etik me'yorlarini tizimlashtiradi [5], Beruniy esa «Osor ul-boqiya»da xalqlar rasm-rusumini ilk bor ilmiy tadqiqot predmetiga aylantiradi [6].

G'arb nazariyalari. Dyurkgeym marosimni ijtimoiy koheziya mexanizmi, «muqaddas» va «dunyoviy» o'rtasidagi chegara deb hisoblasa [1], van Gennep marosimlarning uch bosqichli (ajralish, oraliq, qo'shilish) tuzilmasini ochib berdi [8], Tyorner esa «liminallik» va «kommunitas» orqali ichki strukturasini chuqurlashtirdi. Shils an'anani uzatiladigan hayotiy tajriba – «traditum» deb ta'riflaydi, bu Sharqning «an'ana» etimologiyasi bilan bir xil mantiqqa tayanadi. Xobsbaum «kashf etilgan an'analar» konsepsiyasi orqali ko'p «qadimiy» marosimning, aslida, yaqin o'tmishda konstruksiya qilinganini asoslasa [5], Ketrin Bell «rituallashtirish» orqali marosimni doimiy qayta yaratiladigan dinamik harakat sifatida baholaydi [4].

Konseptual ierarxiya. O'zbek falsafiy adabiyotida ham «urf-odat – umumxalq qabul qilgan tartib-qoida, me'yor» sifatida, marosim esa «ana shu an'ana va urf-odatning amaliy ko'rinishi» sifatida ta'riflanadi [3], bu esa quyidagi vertikal iyerarxik zanjirni konseptualizatsiya qilish imkonini beradi: an'ana (aksiologik o'zak, makrodaraja) – tizimning eng chuqur qatlami, jamiyatning qadriyatli mag'zi bo'lib, uning vazifasi shu kodni avlodlar o'rtasida uzluksiz translyatsiya qilish, ko'lami keng va asrlar davomida yashovchan; urf-odat (ijtimoiy-normativ me'yor) – an'ananing kundalik hayotdagi ifodasi, muayyan davr va jamoa tomonidan tan olinib, ijtimoiy nazorat mexanizmi sifatida ishlaydigan takrorlanuvchi norma; marosim (ramziy-amaliy, mikro-daraja) – ijtimoiy borliqning eng yuzaki, ko'zga yaqqol tashlanadigan qatlami, qat'iy belgilangan vaqt, makon va ssenariy asosidagi teatrallashgan, tantanali namoyish; rasm-rusum va udumlar (strukturaviy elementlar) – zanjirning so'nggi halqasi, marosimning ichki arxitekturasini tashkil etuvchi konkret texnik-moddiy harakatlar (masalan, to'ydagi olov atrofida aylanish, kelin salom, oq o'rash va h.k.). Demak, ijtimoiy jarayon an'ana (o'zak) → urf-odat (norma) → marosim (amaliy ifoda) → rasm-rusum (unsurlar) xronologik va mantiqiy vektori bo'ylab harakatlanadi.

«Mazmun va xarakter» dialektikasi. Marosim mazmuni – uning qadriyatli-ma'noviy yadrosi va ijtimoiy funksiyasi (masalan, nikoh to'yida – oilaviy ittifoqni jamiyat oldida muqaddaslashtirish, azada – marhum xotirasini e'zozlash); marosim xarakteri esa uning tashkiliy-texnik va moddiy ko'rinishi: miqyosi, davomiyligi, liboslar va taomlar [2]. Xarakter mazmunga nisbatan tezroq o'zgaradi – shakl davrga tez mos-

lashadi, biroq mazmun barqaror saqlanishi shart; aks holda, ikki xavf yuzaga keladi: desemantizatsiya – unsurlar saqlansa-da, avlod ularning asl mag‘zini unutib, marosimni moddiy manfaat yoki status vositasiga aylantiradi [6] va marosim inqirozi (kognitiv dissonans) – mazmun o‘zgarganiga qaramay, ijtimoiy inertsiya tufayli eski shakl sun’iy saqlanib qolinadi. Aynan shu dialektika va uning nomutanosib o‘zgarish ritmi tadqiqotning markaziy tahliliy nuqtasini tashkil etadi.

Xulosa. O‘tkazilgan tahlillar «marosim», «urf-odat» va «an’ana» atrofidagi istilohiy chalkashlikka barham berib, quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi. Birinchidan, tushunchalar sinonim emas, balki jamiyat ma’naviy borlig‘ini ta’minlovchi ko‘p qatlamli mexanizmning uzviy elementlari: an’ana – «aksiologik o‘zak», urf-odat «ijtimoiy-normativ qoida», marosim ularning «ramziy-teatrallashgan namoyishi»dir. Ikkinchidan, ijtimoiy tadbirlarni to‘g‘ri baholash ularning ontologik mazmuni va tashkiliy xarakteri o‘rtasidagi tafovutni anglashni talab etadi: globallashuvda xarakter tez o‘zgarsa-da, mazmun barqaror saqlanishi shart, aks holda, kognitiv dissonans yuzaga keladi. Uchinchidan, desemantizatsiya xavfi asoslandi – bugungi eng katta inqiroz shaklning emas, mazmunning bo‘shab qolishida namoyon bo‘lmoqda.

Foyalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Qahhorova M., To‘rayev B. (2023). Globallashuv jarayonida milliy qadriyatlar va marosimlar transformatsiyasi: ijtimoiy-falsafiy tahlil. Toshkent, «Ma’naviyat», 145-bet.

(2). Xolmo‘minov, B. (2024). Turkiy xalqlar ijtimoiy hayotida «to‘ra» (töre) fenomenining qadriyatli-normativ mohiyati. “O‘zbekiston Milliy universiteti xabarlari”, 1(4), 112–118-betlar.

(3). Rahmatullayeva O. (2025). Marosimlar xarakteri va mazmuni dialektikasi: desemantizatsiya xavfi va ijtimoiy moslashuv. “Falsafa va huquq” jurnali, 2-son, 45–51-betlar.

(4). Ergasheva Y. (2022). Yangi O‘zbekistonda ijtimoiy-madaniy jarayonlar: an’ana, urf-odat va qonun ustuvorligi. “SamDU ilmiy axborotnomasi”, 3-son, 88–94-betlar.

(5). Смирнов А.А. (2021). Ритуал и традиция в условиях социокультурных трансформаций современности. “Вопросы философии”, № 8, с. 23–34.

(6). Алимова Д., Каримов У. (2023). Трансформация семейных обрядов в Центральной Азии: между традицией и современностью. “Социологические исследования”, № 5, с. 102–110.

(7). Hasanova G., Abdullaev R. (2024). Socio-philosophical analysis of traditional rituals in the modern Central Asian context. Asian Journal of Social and Philosophical Studies, 4(2), p. 34–45.

(8). Smith J., Kurbanov S. (2022). The Dynamics of Rituals and «Invented Traditions» in Post-Soviet Uzbekistan. Central Asian Survey. 41(3), p. 415-432.

Abdurahimov Behzodjon Bahromjon o‘g‘li (Qo‘qon davlat unversiteti “Falsafa va dinshunoslik” kafedrasi stajyor o‘qituvchisi; ORCID: 0009-0004-7541-9575; Science ID: MFR-0626-0135; behzodjonabdurahimov1@gmail.com)

DEMOGRAFIK JARAYONLAR TUSHUNCHASI VA GENEZISI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada demografik jarayonlarning mazmun-mohiyati va tarixiy genezisi ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Demografik o‘sish, tug‘ilish va o‘lim, migratsiya, urbanizatsiya, avlodlar almashinuvi hamda aholining yosh-jins tarkibidagi o‘zgarishlarning jamiyat taraqqiyotiga ta’siri yoritilgan.. Tadqiqotda demografik o‘sishning o‘zi ijtimoiy taraqqiyotni kafolatlamasligi, uning real ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatga aylanishi inson kapitali sifati, ijtimoiy integratsiya va institutsional imkoniyatlarga bog‘liqligi asoslangan. Shuningdek, yoshlar ulushining ortishi demografik salohiyatning muhim omili sifatida baholanib, uning jamiyat rivojiga ta’sir mexanizmlari ilmiy jihatdan yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *demografik jarayonlar, demografik o‘sish, demografik o‘tish, yoshlar, inson kapitali, ijtimoiy reproduksiya, ijtimoiy transformatsiya, migratsiya, urbanizatsiya, ijtimoiy taraqqiyot.*

ГЕНЕЗИС И СУЩНОСТЬ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Аннотация. *В статье анализируются сущность и исторический генезис демографических процессов с социально-философской точки зрения. Рассматривается влияние демографического роста, показателей рождаемости и смертности, миграции, урбанизации, смены поколений и изменений возрастно-половой структуры населения на развитие общества. Установлено, что сам по себе демографический рост не гарантирует социального прогресса; его трансформация в реальный социально-экономический потенциал зависит от качества человеческого капитала, социальной интеграции и институционального потенциала. Кроме того, рост численности молодежи оценивается как ключевой фактор демографического потенциала, а также научно обосновываются механизмы его влияния на развитие общества.*